

Lustrum.

A köztársasági Róma államjogának egyik legfontosabb intézménye volt az úgynevezett *census*. A *census* — vagyonbecslés — abból állt, hogy minden ötödik évben külön e célra választott állami tisztviselők, a censorok, Róma polgárait vagyoni viszonyaik és ennek megfelelő katonai kötelezettségük alapján osztályozták. Mikor aztán a censorok hivataluk végeztével a polgárok új listáit elkészítették, összegyűjtötték egy előre meghatározott napon Róma egész polgárságát a Mars-mezőn és az újonnan megállapított rend szerint felsorakoztatták.¹ Erre következett a *census* végső aktusa, a *lustrum* néven ismert kultikus szertartás. A censorok egy áldozati állatokból álló ünnepélyes processiót (*suovetaurilia*) vezettek körül háromszor² oly módon, hogy a nap járásával megegyező irányban haladva a polgárság zárt sorait (*exercitus*)³ mindannyiszor jobb kéz felől hagyták maguk mögött.⁴

E befejező kultikus szertartás, a *lustrum*, emelte jogerőre a censorok működésének kézzel fogható eredményét, a *census*listákat.⁵ Mivel azonban a szertartás nemcsak az újonnan elkészített listák jogérvényességét biztosítja a jövőre, hanem ugyanakkor a régebbi listák érvényességét is automatikusan megszünteti, könnyen érthető, hogy ez a szó: *lustrum* nemcsak a kultikus szertartást magát jelöli, hanem ugyanakkor hivatalos neve annak a pontosan meghatározott időperiódusnak is, amelynek tartama alatt egyik *lustrum*aktustól a másikig a *census*listák érvényesek.⁶ A *lustrum* tehát periódikusan megismétlődő kultikus cselekmény. A periódikus ismétlődés lényeges alkotó eleme nemcsak a *censuslustrum*nak, hanem minden egyéb *lustrum*aktusnak is.⁷ Az *armilustrum*, *tubilustrum*, *amburbium* és *ambarvalia* néven ismert *lustratio*s szertartások például évenként periódikusan viszatérő római ünnepek voltak.

Jóllehet e periódikus ismétlődés a *censuslustrum* esetében rögtön az első pillanatra felismerhető, sok fejtörést okozott a filológusoknak mégis az a kérdés, hogy vajjon a polgárság *lustruma* kezdettől fogva meghatározott periódusokhoz volt-e kötve, vagy hogy nem volt-e eredetileg a *lustrum*periódus tartama tetszésszerű. Ma is érvényes még tudniillik az a felfogás, hogy a római köztársaság *censuslustrumát* csak Kr. e. 230 óta tartották szabályosan minden ötödik évben. Ezt megelőzőleg azonban állítólag teljesen tetszésszerű időszakokban tarthattak *lustrumot*.⁸ Mindenekelőtt e felfogással szemben óhajtunk állást foglalni.

1.

Az összes antik források, amelyek a *census*-, illetőleg *lustrum*-periódus meghatározásával foglalkoznak, azonosítják e periódust az

¹ O. Leuze, Zur Gesch. der römischen Censur 64.

² G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer² (idézzük: RuKdR²) 142.

³ Th. Mommsen, Röm. Staatsrecht II 412.

⁴ *dextratio*, v. ö. C. Koch. Gestirnverehrung im alten Italien 23. (Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike 3. k.)

⁵ V. ö. W. F. Otto, Rhein. Mus. 71 (1916) 17; O. Leuze i. m. 64.

⁶ V. ö. O. Leuze i. m. 81 kk. és A. Berve RE XIII. 2057.

⁷ V. ö. G. Wissowa RuKdR² 390.

⁸ V. ö. O. Leuze i. m. 81 kk. és A. Berve RE XIII 2057.

úgynevezett *quinquenniummal*.⁹ Egyéb ettől eltérő vagy ennek ellentmondó meghatározást az antik irodalom nem ismer.¹⁰ Kérdés már most, mit jelent e szó *quinquennium*.

Lustrumnak nevezik a quinquennalis időszakot Varro szavai szerint azért, mert az adót és vámot minden ötödik évben fizetik. Varro e mondatával a *lustrum* szó etymológiáját akarta megoldani. Szerinte e szó a *luere* igéhez tartozik, amely állítólag annyit jelent, mint „fizetni”. E naiv nyelvészkedés ezúttal nem érdekel bennünket. Sokkal fontosabb számunkra az a megállapítás, hogy Varro szavai értelmében a lustrumot, az állítólagos „fizetést” minden ötödik évben tartják. A quinquennium (= lustrum) tehát e mondat értelmében tulajdonképpen négyéves időszak, melyet csak azért jelölnek az 5-ös számmal (*quinque*), mert a terminust adó esemény minden ötödik évben következik be. A Varro-meghatározás értelmében tehát a latin *quinquennium* ugyanazt jelenti, mint a görög *penteteris*. A penteteris is tulajdonképpen négyéves időszak, amelyet ugyanazon megfontolás alapján jelölnek az 5-ös számmal, mint a római quinquenniumot.

Ugyanezt mondja a lustrumról Censorinus is, akinek hitellességét alaptalanul vonták kétségbe.¹¹ Szerinte is minden ötödik évben tartanak lustrumot és ezért azonosítható a lustrumperiódus a görög penteterissel.

Van azonban a latin quinquennium szónak egy másik jelentése is.¹² Amiképen tudniillik a *quadrennium* szó *mindig* négyéves és a *biennium* *mindig* kétéves időszakot jelöl, ugyanúgy jelölhet a *quinquennium* is ötéves időszakot. A quinquennium szó e második jelentése alapján

⁹ *Suetonius o. 172*: lustrum quinquennii tempus apud Romanos. — *Varro de l. l. VI. 11*: lustrum nominatum tempus quinquennale a luendo etc. — *Varro u. o. VI 93*: quod censor exercitum centuriato constituit quinquennale, cum lustrare et in urbem ad vexillum ducere debet. — *Serv. in Aen. VIII 183*: moris fuerat completo lustrum pingues victimas offerre censores... per quinquennium istis victimis urbs lustrari solebat. — *Serv. in Aen. I. 283*: lustrum autem dictum, quod post quinquennium unaquaeque civitas lustrabatur, stb.

¹⁰ O. Leuze felfogása szerint (i. m. 81 l.) a lustrum szó eredetileg bármilyen tetszésszerinti tartamú időszakot jelölhetett. E merész állítását próbálta igazolni Leuze Marius Victorinus grammatikus következő mondatával: *periodus, quae latina interpretatione circuitus vel ambitus dicitur, est compositio pedum trium vel quattuor vel complurium similium atque dissimilium ad id rediens unde exordium sumpsit, sicut temporis lustrum vel sacrorum trieterici* (Gramm. lat. ed. Keil VI 55). E mondathoz fűzi Leuze a következő tipikusan felületes magyarázatot: „Aus dem hier angestellten Vergleich ist zu schliessen, dass das Wort *lustrum* einen durch periodisch wiederkehrende gleichartige Ereignisse begrenzten Zeitraum von beliebig langer Dauer bezeichnen konnte”. — Ha ez az állítás helyes lenne, akkor mindenesetre Marius Victorinus mondata alapján a Trieterist is tetszésszerinti tartamú időszaknak kellene tartanunk.

¹¹ Censorinus Cap. 18 § 13: *idem tempus (scil. 4 anni) anni magni Romanis fuit, quod lustrum appellabant, ita quidem a Servio Tullio institutum ut quinto quoque anno censu civium habito lustrum conderetur, sed non ita a posteris servatum etc.*

¹² A quinquennium szó e kettős jelentését már Th. Mommsen (Röm. Chron. VI 162—71) észrevette.

jelölnek a *duo quinquennia* és *tria quinquennia* kifejezések 10, illetőleg 15 éves időszakot.¹³

A quinquennium szónak tehát két jelentése van aszerint, hogy a terminust adó ötödik évet különveszik-e, vagy hozzászámítják a periódushoz. Ugyanezt a kettős használatot figyelhetjük meg a quinquenniummal azonosított lustrum szó esetében is.¹⁴ A lustrum szó jelölheti mind a négyéves, mind pedig az ötéves időszakot.¹⁵ Döntő e periódus-számításban természetesen az ingadozás ellenére az *ötödik év*, amely mind a két esetben a terminus szerepét tölti be.

Hangsúlyozzuk tehát, hogy e jelentéktelen ingadozás ellenére a lustrum szónak, mint időmértéknek, pontosan meghatározott értéke van. A szabályos lustrumperiódus mindig quinquennium.¹⁶ Ez az értelme a lustrum terminus technicusnak minden antik forrásban, amennyiben természetesen egyáltalában ellenőrizhetjük, mit értenek az egyes szerzők e kifejezésen.¹⁷ Nem akarjuk természetesen kétségbe vonni, hogy de facto szabálytalan lustrumperiódusok is léteztek. Kérdés azonban, mi az eredete a szabályos, quinquennialis lustrumperiódusnak.

2.

Mivel több esetben bebizonyítható volt, hogy a köztársaság első századaiban szabálytalan, tehát nem quinquennialis lustrumperiódusok is előfordulnak, Leuze azt a következtetést fűzte e megfigyeléshez, hogy a lustrum azonosítása a quinquenniummal *csak későbbi fejlődés eredménye*. Mivel a censorok hatáskörébe tartozó állami bérletek Róma világbirodalomá váló fejlődése folyamán nagy jelentőségre tettek szert, lassanként fontos lett, hogy a censust pontosan meghatározott időszakokban tartásák. Ezért szabályozzák a Kr. e.-i III. század végén a census-, illetőleg lustrumperiódusokat oly módon, hogy ettől az időtől kezdve minden ötödik évben tartanak lustrumot.¹⁸

E felfogás szerint tehát lassú természetes fejlődés vezetett a lustrumnak minden ötödik évben való szabályos megtartásához. Egyáltalában nem merült fel azonban az a kérdés, miért választottak a rómaiak e természetes, könnyen érthető fejlődés folyamán éppen öt-éves periódusokat. E magyarázat szerint egyszerűen el kell fogadnunk, hogy célszerű okok elkerülhetetlenül fontossá tették az eredetileg tet-

¹³ Lásd a Georges-szótár, ill. a Theasurus adatait a *quinquennium* címszó alatt.

¹⁴ Jellemző, hogy föntidézett forrásaink is váltakozva használják a következő kifejezéseket: *quinto quoque anno, per quinquennium* és *post quinquennium*.

¹⁵ Négyéves időszakot jelöl a lustrum szó a következő helyeken: Plin. II 122; II 130; II 78; Ciris 20 kk. Stat. Silv. II 6, 70 sat. — Ellenben ötéves időszak a lustrum: Hor. carm. II 4, 24; carm. IV, 1, 6; Ovidius Ibis 1; Trist. IV 8, 33; Am. III 6, 27; Ars am. III 15 etc.

¹⁶ Nem tartozik ide Stat. silv. III 1, 45 és Mart. IV 1, 7. A *velox lustrum* = egyéves időszak és *ingens lustrum* = saeculum, poétikus kifejezések, tehát nem terminus technicusok.

¹⁷ O. Leuze (i. m.) beszél 3, 4, 5, 6, 7 és többéves lustrumperiódusokról is. Eredményeit nem óhajtjuk esetenként megbírálni, csak annyit jegyünk meg, hogy e szabálytalan lustrumperiódusok esetében soha nem tűnik ki a szövegből magából, vajjon gondolt-e az antik szerző arra, hogy e periódusok szabálytalanok, tehát nem quinquenniumok.

¹⁸ O. Leuze i. m. 69 kk.; A. Berve RE XIII 2053 k.

szésszerinti periódusok szabályozását. E szabályozás folyamán aztán teljesen tetszés szerint választottak egy periódust, a quinquenniumot, amihez ettől kezdve következetesen ragaszkodtak.

E praktikus okokkal való magyarázás *elhallgatott*, és — nyugodtan hozzátehetjük — *téves* kiindulópontja volt az a gondolat, hogy a polgárság lustruma minden ötödik évben tulajdonképpen csak *melles* kultikus kísérő jelenség a praktikus államjogi aktus, a census végén.¹⁹ Célszerű okból tartottak időről-időre censust, és ehhez az államjogi aktushoz kapcsolták a kultikus lustrumot, amelynek azonban állítólag semmi köze sincs a censushoz.²⁰

Hiányos e magyarázat már csak azért is, mert a lustrum kultikus jelentőségét teljesen figyelmen kívül hagyta. A polgárság lustruma minden ötödik évben megismételt *kultikus cselekmény*. A magyarázatnak tehát a kultuszról magából kell kiindulnia. Mivel pedig minden helyes filológiai magyarázat alapja az összehasonlítás, e probléma tárgyalását is összehasonlítással kell kezdenünk. A kérdés tehát: vajjon nincs-e éppen az ötödik évnek kultikus jelentősége?

Tényleg ismerünk a római kultuszról néhány olyan esetet, amelyben az ötödik év fontos szerepet játszik. Gondolunk itt elsősorban a *votum quinquennale* intézményére.²¹ A történeti tradíció szerint több esetben volt a rómaiaknál éppen az *ötödik év* valamelyik hosszabb lejáratú állami fogadalom terminusa. Egy helyen pl. Livius azt a hivatalos kérdésformulát idézi, amelyet a fogadalmattevő állami tisztviselőnek a *votum quinquennale* ünnepélyes kihirdetése előtt a népgyűlés elé kellett terjesztenie.²² E szavakból tudjuk, hogy a római nép egy alkalommal *ver sacrum*-ot akart ígérni, ha az istenek az államot a következő ötödik évig megtartják. Hasonló quinquennalis fogadalmakról több ízben tesz említést Livius.²³

Livius szavai: *ad quinquennium proximum* bizonyítják, hogy a rómaiak azt az időt, amely a fogadalom kihirdetésétől a következő 5. évben történő beváltásig terjedt, *egységnek* tekintették. Erre az időegységre óhajtották az istenek jóakarátát biztosítani a megígért fogadalommal. Ez az ötéves fogadalmi periódus (*votum quinquennale*) erősen emlékeztet a lustrumra. Amiképpen e rendkívüli fogadalmakkal az állam fennmaradását óhajtották biztosítani egy pontosan meghatározott időszakra, ugyanúgy biztosítja a lustrumaktus végrehajtása után kihirdetett újabb fogadalom az állam fennmaradását a következő lustrum periódusra.²⁴ A fogadalmi periódus tartama mindkét esetben quinquennium.

¹⁹ O. Leuze i. m. 64 k.

²⁰ Th. Mommsen, Röm. Staatsrecht II. 412.

²¹ G. Wissowa, RuKdR², 383.

²² Livius 22, 9—10: *velitis iubeatisme sic fieri? si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum, sicut velim eam salvam, servata erit hisce duellis etc.*

²³ Liv. 30, 2: *consulibus imperatum, priusquam ab urbe proficiscerentur, ludos magnos fecerent, quos T. Manlius Torquatus dictator in quintum annum vovisset, si eodem statu res publica staret. — 30, 27 si per quinquennium illud res publica eodem statu fuisset. — 27, 33, 8: senatus... ludos facere dictatorem iussit, quos M. Aemilius praetor urb. C. Flaminio Cn. Servilio consulibus fecerat, et in quinquennium voverat. etc.*

²⁴ Suetonius Aug. 97: *cum... lustrum conderet... vota, quae in proximum lustrum suscipi mos est, collegam suum Tiberium nuncupari iussit.*

Kétségtelen, hogy e periódusszámítás mindkét esetben azonos eredetű kell, hogy legyen. A rómaiak történeti tradíciója szerint viszont e kultikus periódus-számítás már a Kr. e.-i V. században ismeretes volt.²⁵ Ilymódon nincs jogunk a quinquennalis lustrumperiódus keletkezését két évszázaddal későbbre datálni. A quinquennium régi római kultikus periódus, amely kezdettől fogva mint lustrumperiódus is használatos lehetett. Abból a tényből, hogy szabálytalan lustrumintervallumokat is ismerünk, még nem következik teljes bizonyossággal, hogy a szabályos intervallumok csak később előállott praktikus okokra vezetendők vissza.

Felfogásunk szerint tehát a quinquennium régi római kultikus periódus. Használatban volt e kultikus periódus egyrészt mint rendkívüli fogadalmi időszak (votum quinquennale), másrészt pedig mint szabályos lustrumperiódus. Kérdés már most, mi értelme lehetett e periódusszámításnak.

3.

Közismert, hogy nemcsak a rómaiaknál, hanem több ókori nép-nél is, minden ötödik évnél kultikus jelentősége volt a közösség életében. A thrákok pl. Herodotos szerint minden ötödik évben „követeket küldenek Zalmoxis istenhez”.²⁶ A kelták minden ötödik évben emberáldozatot mutatnak be.²⁷ A görögök minden ötödik évben tartják ú. n. nemzeti ünnepeiket, az olympiai és pythoi játékokat. A görögök azt az időt, ami két ilyen nagyszabású ünnep közé esik, *penteterisnek* hívják. Mint már említettük, a latin quinquennium szó, legalább is egyik használata szerint pontosan megfelel a görög penteterisnek. E megegyezés alapján feltételezhetjük, hogy a quinquennium és penteteris azonos eredetű.²⁸

A görög penteteris eredetét viszont, legalább is nagy általánosságban, már tisztázta a tudomány. Megkíséreltek ugyan ebben az esetben is több *praktikus* magyarázatot, de be kellett látni, hogy e kísérletek nem kielégítőek. „Nyilvánvaló, hogy a periódus választásában a praktikus szempontokon kívül egy ősrégi kronológia és naptár szempontjai voltak irányadók.”²⁹

A legrégebbi görög penteterisek ma általánosan elfogadott magyarázat szerint a régebbi *enneaterisek*, vagy más néven *oktaeterisek*³⁰ felezése útján jöttek létre. Az enneateris nyolc éves hold-nap-szökőév

²⁵ Különös, hogy erre a fontos tényre éppen O. Leuze hívta föl a figyelmet „Die römische Jahrzahlung“ c. munkájában (382 l.). Kár, hogy e helyes megfigyeléséről későbbi munkájában teljesen megfeledkezett.

²⁶ Her. 4, 94.

²⁷ Diodorus 5, 32, 6. v. ö. G. Kazarow, Klio 12 (1912), 361.

²⁸ Feltűnő már az is, hogy a penteteris, mint kultikus periódus, éppen úgy az állam életében játszik fontos szerepet, mint a latin quinquennium. Már e helyen óhajtok utalni arra is, hogy a görög penteteriseket a jövőben alapos vizsgálat tárgyává kell tennünk. Gondolok itt elsősorban a penteterikus *ünnep* problémájára. E probléma megoldására a tudomány eddig még csak számbavehető kísérletet sem tett.

²⁹ L. Ziehen, RE XIX. 1, 539.

³⁰ Az oktaeteris nevet csak a késő antik tudományos terminológia használja. A periódus régi görög néven: enneateris, azaz nyolc éves periódus, amely minden kilencedik évben az ez alkalommal rendezett ünneppel újra kezdődik.

cyklus. E cyklus 99, azaz $8 \times 12 + 3$ hónapból áll. A nyolc éves cyklus folyamán ugyanis három alkalommal egy-egy ú. n. „tizenharmadik“ szökőhónapot illesztettek be a normális naptárba. A hónapok váltakozva 30, illetőleg 29 naposak voltak. A szökőhónapok beillesztésének célja az volt, hogy a hold szerint való évszámítást összhangba hozzák a napévvvel.³¹ Ezt az időszámítást a görögök már archaikus időkben valamelyik régebbi kultúrából kellett, hogy átvegyék.³² Mindenesetre biztos, hogy a legrégibb penteterisek, az olympiai és pythoi ünnepeknek időpontját éppen e periódusszámítás alapján határozták meg.

A görög penteteris jelentősége tehát kozmikus, nap és hold szerint való időszámítással függ össze. A penteterist éppúgy kozmikus időszaknak tekintik, mint a periódus teljes formáját, az enneaterist. Minden ötödik évben új kozmikus időszak kezdődik. Az ez alkalommal rendezett ünnepek eredetileg valószínűleg éppen e kozmikus újratekzdés gondolatát fejezték ki a kultusz formáival.

Feltevésünk szerint tehát a római *quinquennium* is ennek az ősrégi kozmikus időszámításnak egyik maradványa. Természetesen tévedés lenne azt gondolni, hogy Itáliában a *quinquennium*ok időpontját valaha is asztronómiai számítások alapján állapították volna meg. Erre nem is lett volna szükség. Hiszen a görögök maguk sem asztronómiai számítás alapján rendezték a legrégibb olympiai játékokat, hanem egyszerű hónapszámolással állapították meg időről-időre a játékok időpontját. Minden első olympias 50, és minden második 49 hónapból állott.³³ A periódusszámítás tehát már a görögöknél is teljesen gépies volt jelöl annak, hogy ez az időszámítás nem a görög szellem alkotása, hanem valamely idegen kultúrából átvett örökség. Még ennél is sokkal gépiesebb volt azonban a római *quinquennium*s számítás. A *quinquennium* kétszerese Rómában: *decennium*.³⁴ Ez a tény mutatja a legvilágosabban, hogy e periódusszámítás igazi értelmét a rómaiak már nem ismerték.

Ezzel szemben hangsúlyozni óhajtjuk azonban, hogy a rómaiak, bár a periódus asztronómiai eredetét nem ismerték, mégis tudták, hogy minden 5. évben új kozmikus időszak kezdődik. Ezt bizonyítja a *lustrum* néven ismert kultikus szertartás alábbi értelmezése.

4.

A latin *lustrum* szó³⁵ etymológiailag rokon a *lux, luceo* és a görög *λεούσω* szavakkal oly módon, hogy az idg. **leuk-louk* bázisból képzett **loucstrum* szabályos hangfejlődéssel *lustrum* lett. E nyelvészeti-
leg megtámadhatatlan etymológia alapján a szó eredeti jelentése „meg-

³¹ V. ö. M. P. Nilsson, RE 17, 2, 2387. kk. (Csak mellékesen utalok e helyen arra, hogy Nilsson e szép és könnyen áttekinthető cikkébe veszélyes sajtóhibák csúsztak be: a normális nap- és holdév időtartamát meghatározó számok e cikkben tévesek.)

³² Nilsson (i. h.) a babyloni kultúrára gondolt. Nézetem szerint ismerték azonban ezt az időszámítást már a régi krétaiak is. V. ö. *Altmediterranes Königtum*. (Welt als Geschichte, 1939).

³³ Ezért esnek az olympiai játékok váltakozva minden ötödik évben Parthenios, illetőleg Apollonios hónapokra, mint ezt a Pind.-Scholiának többször is megemlíti. V. ö. Nilsson idézett cikkével.

³⁴ A *decennium* kétszerese viszont *vicennium*. E kultikus periódusokra vonatkozólag lásd G. Wissowa, RuKdR 383. l. és u. o. 9. jegyzet.

³⁵ Az első szótagra vonatkozólag lásd Paul. Fest. p. 120. megjegyzést.

világítás" kell, hogy legyen.³⁶ A *lustrum* szó e feltételezett legrégebbi jelentését igazolják a *lustrare* ige és azonos tőből képzett összetételek: *collustrare, illustrare, illustris, sublustris* stb.³⁷ A *lustrare* ige jelentése pl.: „megvilágítani”, „láttni” (v. ö. λεύσσω), „megszemlélni”, „meglátogatni”, „átélni”. Volt azonban a *lustrum* szónak e feltételezett legrégebbi jelentésén kívül már kezdetől fogva egy másik jelentése is. A *lustrare* ige ugyanis már a legrégebbi latin irodalomban³⁸ jelent annyit is, mint „megkerülni”, „körüljárni”. Eszerint tehát a *lustrum* szó már a legrégebbi időkben jelentette a „megvilágításon” kívül a „megkerülést”, „körbenjárást” is.³⁹ Hogyan lehetséges azonban, hogy ugyanannak a szónak kezdetől fogva két ennyire különböző jelentése legyen? Koch genialis magyarázata szerint⁴⁰ ez csak úgy lehetséges, hogy a *lustrum* szó eredetileg a világot adó égitestek, elsősorban természetesen a nap körbenjárását jelölte. A *lustrum* és *lustratio* kifejezések tényleg jelölik több ízben az égitestek körbenjárását is.⁴¹

E jelentéstani magyarázat értelmében a kultikus szertartás, a *lustrum*, amelyet a bevezetésben már röviden vázoltunk, nem lehet egyéb, mint a nap világot adó körbenjárásának szakrális utánzása.⁴² E genialis magyarázatot támogatja Koch szavai szerint az az antik fel fogás is, amely a *lustrum*aktussal összehasonlítható úgynevezett *circumactio*-ban tényleg a kosmos körbenjárásának utánzását látta (v. ö. Plut. Numa 14). A *circumactio* tehát példa arra, hogy az áldozati állatok körülvezetése a *lustrum*aktus esetében is eredetileg a nap körfogásának utánzása lehetett. Fontosnak tartjuk azonban hangsúlyozni, hogy a kultikus szertartás, *lustrum* az imént idézett magyarázat értelmében nemcsak a nap mozgásának, hanem egyszersmind a *szoláris megvilágításnak* is utánzása volt. Ha tehát az etymológiai magyarázat alapján felállított elmélet tényleg helyes, akkor meg kell találnunk a szakrális szertartásban azt a momentumot is, amely az áldozati állatok körülvezetésén, tehát a napmozgás utánzásán kívül a nap által való megvilágítást utánozta. Koch elmélete csak akkor lesz igazán megokolt, ha ezt a *megvilágítási momentumot* a *lustrum*aktusban tényleg megtaláljuk.

Meggyőződésünk szerint tényleg bebizonyítható, hogy a *lustrum*aktus *megvilágítási processió* volt. A megvilágítási processió tudniillik abból állt, hogy nemcsak az áldozati állatokat vezették körül, hanem e körmenetben tüzet is vittek magukkal a szertartást végző tisztviselők. Bár antik forrásaink, amelyek a polgárság *lustrum*ával foglalkoznak, ezt a tényt nem említik, mégis megvan minden jogunk e feltevésre a következő megfontolás alapján:

Az *amburbium* néven ismert ünnep Róma városának évenként megtartott *lustratio*ja volt február elején.⁴³ Az egyetlen lényeges különbség az *amburbium* és a polgárság minden ötödik évben tartott *lustruma* között abban állt, hogy az ezúttal megtartott szertartás nem a polgárság *lustruma*, hanem a város területének magának *lustruma* volt. Épp

³⁶ W. F. Otto, Rhein. Mus. 71 (1916), 25. l.

³⁷ W. F. Otto, i. h. 29. l.

³⁸ Livius Andronicus, trag. frg. 5 (Ribb.³).

³⁹ A. Berve, RE XIII, 2041. kk. állapította meg először, hogy a második jelentés éppoly régi, mint az első, a „megvilágítás”.

⁴⁰ Carl Koch, Gestirnverehrung im alten Italien (Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike III. k.), 26. l.

⁴¹ Cicero de nat. deor. I. 87, II. 53; Tim 32; Lucr. V. 79, 931. stb.

⁴² V. ö. C. Koch i. h.

⁴³ G. Wissowa, RuKdR², 142.

ezért vezették ez alkalommal az áldozati állatokból álló körmenetet nem a polgárság, hanem a város határai körül.⁴⁴ Ezt az ünnepet később átvette a római keresztény egyház a február 2-án tartott „Gyertyaszentelő” néven.⁴⁵ A „Gyertyaszentelő” abból állt, hogy a gyülekezet tagjai égő gyertyákkal kezükben ünnepi körmenetet tartottak. A keresztény egyházatyák tanúsága szerint ez a szokás közvetlen folytatása a pogány amburbium fáklás körmenetének.⁴⁶ Az amburbium tehát nemcsak az áldozati állatok körmenetéből állott, hanem ezt követte egy fáklás körmenet is. E szakrális szertartás tehát a nap körmozgásán kívül a szoláris megvilágítást is tényleg utánozta.

Még mindig alaptalan konstrukció lenne azonban, ha közelebbi adatok nélkül feltételeznénk, hogy a polgárság ötévenként megismételt lustruma éppúgy megvilágítási processió volt, mint az évenként tartott amburbium. Közelebbi támaszul szolgáltnak azonban erre a feltevésre az iguviumi táblák. Az iguviumi táblák ugyanis megemlítik a tűz használatát mind a város,⁴⁷ mind pedig az iguviumi polgárság lustrumának leírásában.⁴⁸ E példák alapján tehát jogos az a feltevésünk, hogy a római polgárság lustruma is megvilágítási körmenettel volt egybekötve. Ez azt jelenti, hogy a szertartást végző tisztviselők nemcsak az áldozati állatokat vezették a polgárság zárt sorai körül, hanem ugyanakkor tüzet is vittek magukkal és így utánozták a nap körmozgásán kívül a szoláris megvilágítást is.

Nem szabad csodálkoznunk azon sem, hogy a lustrumaktus e lényeges mozzanatát antik forrásaink nem említik. Hiszen nincs egyetlen forrásunk sem, amely a lustrumaktus teljes rítusát összefoglalná. Azok a töredékes megjegyzések pedig, amelyekre egész ismeretünket szisztematikusan fel kell építenünk, csak egyes mozzanatokat emelnek ki a teljes szertartásból. Az antik források például az amburbium fáklás körmenetét sem említik, és mégis az antik ünnep e leglényegesebb mozzanatát, amelyet eddig még egyetlen kutató sem vont kétségbe, a konzervatív római kereszténység a mai napig megőrizte.

⁴⁴ Paul. Fest. 5, 2. amburbales hostiae dicebantur, quae circum terminos urbis Romae ducebantur. — Serv. Verg. Buc. III. 77: amburbale vel amburbium dicitur sacrificium, quod urbem circuit et ambit victima.

⁴⁵ G. Wissowa, RuKdR², 101.

⁴⁶ H. Usener, Das Weihnachtsfest c. munkájában idézi a következő forrásokat (314. l.): *Johannes Beleth* (párizsi teológus 1182. kör.) *ration. 81*: quare autem candelaria vocetur, aliam auctoritatem non habet, sed potius fluxum est ab antiqua consuetudine ethnicorum sive gentilium. erat enim antiquitus Romae consuetudo ut circa hoc tempus in principio februarii urbem lustrarent cum ambiendo cum suis processionibus gestantes singuli candelas ardentis et vocabatur illud amburbale. — *Innocentius III. serm. de sanctis XII.* (Migne 217.510 a): quam (scil. Proserpinam a Plutone raptam) quia mater eius quaesisse credebatur, et ipsi ad commemorationem ipsius, facibus accensis in principio mensis urbem de nocte lustrabant. unde festum illud vocabant amburbale. cum autem sancti patres consuetudinem illam non possent exstirpare, constituerunt ut in honore beatae virginis Mariae cerceos portarent accensos.

⁴⁷ V. ö. Buck, Grammar of Oscan and Umbrian. T. VI A. 20.

⁴⁸ T. I. B. 12: Enumek pir ahtimem ententu. „Tunc ignem ad caerimionum imponito.” T. I. B. 20: „armamu kateramu Ikuvinu. Enumek apretu tures et pure.” — Ordnamini catervamini, Iguvini. Tunc ambito tauris et igne.

A lustrumaktus tehát tényleg, mint ezt már előttünk Koch is észrevette, a nap mozgásának és a szoláris megvilágításnak kultikus utánzása. E felismerés alapján kell tehát az ötévenként megismételt lustrumaktust interpretálnunk. E feladat megoldásához feltétlenül szükséges azonban még egy rövid kitérés.

5.

Mindenekelőtt hangsúlyozni óhajtjuk, hogy a lustrumaktus fent kifejtett magyarázata értelmében e szertartás tényleg „kultikus megtisztulás”, mint ezt régebbi kutatók is felismerték.⁴⁹ Az antik írók szerint is „kultikus megtisztulás” a lustrum értelme.⁵⁰ A nap sugarai által való megtisztulás juttatja e cselekményben az antik kultusz oly módon kifejezésre, hogy a nap által való megvilágítást szimbólikusan utánozza. A kultikus megtisztulás biztosítja az istennek jóakarátát és pártfogását. A régebbi kutatók e magyarázata azonban, — bár bizonyos szempontból feltétlenül helyes, — nem értette meg teljesen a lustrum lényegét. A kultikus tisztulásnak csak akkor volna értelme, ha ezzel a szertartással az antik ember minden esetben csak éppen kultikus tisztaságra törekedett volna. Mi értelme van azonban annak, hogy e szertartást periódikusan, pontosan meghatározott időszakokban tartják teljesen tekintet nélkül arra, vajjon szükséges-e az adott pillanatban a kultikus megtisztulás? Ez a tény arra mutat, hogy a kultikus megtisztuláson kívül volt még a lustrumaktusnak egy egészen más jelentősége is. A lustrumaktus e másik fontos értelmére utal benünket az *ambarvalia* néven ismert lustrációs szertartás.

Az *ambarvalia* tavasszal tartott *határjárás* ünnep volt,⁵¹ amellyel a föld termékenységét óhajtották biztosítani.⁵² *Ambarvalis hostia* az állat neve, amelyet háromszor vezetnek a szántóföld körül⁵³ és azután feláldoznak az úgynevezett *fratres arvales*.⁵⁴ A határjárás tehát éppen olyan lustrációs szertartás, mint a polgárság minden ötödik évben tartott lustruma. Minden valószínűség szerint e szertartás is megvilágítási körmenettel volt egybekötve. Erre mutat az a tény, hogy a „testvérek” (*fratres Arvales*) azon a májusi ünnepen, amely a régi *ambarvalia* ünnep helyét foglalja el,⁵⁵ kultikus énekük befejezése után *deas unguentaverunt et cereos adcendederunt* (sic!).⁵⁶ — Az *ambarvalia* lustrumaktusa tehát a lustrum szóról adott általános magyarázatunk értelmében a nap-körbenjárásnak és a szoláris megvilágításnak kultikus utánzása. E körmenet célja az antik írók szerint az volt, hogy a föld termékenységét biztosítsák.⁵⁷ E termékenységet óhajtják biztosítani mindazok a szer-

⁴⁹ V. ö. G. Wissowa, RuKdR², 390.

⁵⁰ Paul. p. 120: *lustratio qua quid solvitur ac liberatur. — Serv. Aen. III 279: lustramur id est purgamur, ut Iovi sacra faciamus.*

⁵¹ V. ö. a mi „búzaszentelő” ünnepünkkel.

⁵² G. Wissowa, RuKdR², 561.

⁵³ Serv. Verg. Buc. III. 77: *dicitur autem hoc sacrificium ambarvale, quod arva ambiat victima: hinc ipse in Georgicis (I, 345) „terque novas circum felix eat hostia fruges” etc.*

⁵⁴ Festus ep. p. 5: *ambarvales hostiae, quae pro arvis a duodecim fratribus sacrificabantur.*

⁵⁵ V. ö. G. Wissowa i. m. 562. lap. 4. jegyzet.

⁵⁶ Dessau 9522. II. v. 35. kk.; v. ö. G. Wissowa, Hermes 52., 344. k.; W. Henzen, Acta frat. Arv. 44; CIL 6, 2065. II 47. k.

⁵⁷ Macrobi. sat. III. 5, 7: *ambarvalis hostia... quae rei divinae causa circum arva ducitur ab his, qui pro frugibus faciunt.*

tartások, amelyeket a *fratres aruales* nevű kollégium végez.⁵⁸ Éppen e kollégiumról való ismereteink alapján óhajtjuk kibővíteni a lustrumaktusról adott magyarázatunkat.

A *fratres aruales* 12 tagú testület, amely évről-évre megújul oly módon, hogy minden új vetés alkalmával a testvérek új *magister*t választanak.⁵⁹ Feltűnő tehát, hogy e collegium tevékenysége mind a föld termékenységével, mind pedig az időszámítással kapcsolatban áll. Amiképen a földműves életében a vetés új fejezetet, új évet kezd, a régi föld és a régi idő megújul, úgy újul meg a régi *fratres aruales*-kollégium is minden új vetés alkalmával. E kollégium tehát tulajdonképpen az év projectiója. Nem véletlen az, hogy éppen a legnagyobb filológusok egyike, Th. Mommsen, a 12 *fratres aruales*-ben az év 12 hónapját ismerte fel.⁶⁰ E felismerés helyességét bizonyítják azok a tények is, amelyeket az utóbbi évek folyamán a *fratres aruales*-kollégiummal kapcsolatban tanultunk.

A májusi határjárási ünnep középpontjában a titokzatos Dea Dia istennő áll.⁶¹ A Dia név jelentése: „világító“, „ragyogó“.⁶² A világító istennő minden valószínűség szerint a Hold, Luna.⁶³ Hiszen éppen a holdistennőről tudjuk, hogy az itáliai földműves életében nagy szerepet játszott.⁶⁴ Catullus egyik verse szerint (34, 17 kk.) Luna hónaponként megújuló futásával tagozza az évet és terméssel tölti meg a földműves csürjeit.⁶⁵

Természetes tehát, hogy a *fratres aruales*-kollégium, amelynek feladata éppen a holdistennő, Dea Dia kultusza volt, 12 tagból áll. A 12 testvér a hold évenként 12-szer megújuló pályafutásának, a 12 hónapnak felel meg. E felismerés azonban lényegesen gazdagabbá teszi az ambarvalia lustrumaktusáról adott magyarázatunkat. Az eddigi magyarázat szerint az áldozati állatok körülvezetése és a körmenet fáklya-fénye a nap mozgását, illetőleg a szoláris megvilágítást utánozza. Eddig azonban teljesen figyelmen kívül hagytuk azt a nagyjelentőségű ténytet, hogy az áldozati állatokat 12 testvér vezeti körül.⁶⁶ A 12 testvér a 12 hónap szimbólikus képe. A körmenet tehát nemcsak a nap világot adó körmozgását utánozza, hanem ugyanakkor szimbolizálja a 12 hónap, az év körbenjárását is.

Mi lehetett már most e szimbólikus szertartás értelme minden év májusában? A feleletet könnyű lesz megfogalmaznunk a következő megfontolás alapján: az Augustus idejében tartott saeculáris ünnep egyik legfontosabb mozzanata volt egy *sellisternium*, amelyen 110 matróna vett részt. A 110 matróna megfelel a következő saeculum 110 esz-

⁵⁸ Varro de lingua lat. V. 85: fratres aruales dicti, qui sacra publica faciunt propterea, ut fruges ferant arva.

⁵⁹ Wissowa i. m. 562. old. és ugyanott 5. jegyzet.

⁶⁰ Grenzböten 1870. I. 165.

⁶¹ Henzen és Wissowa (i. m. 195, 562; RE II. 1472) régebbi megcáfolt feltevése szerint Dea Dia a földistennő neve.

⁶² F. Solmsen, Stud. zur lat. Lautgesch. 110.

⁶³ Fr. Altheim, Terra Mater, 129.

⁶⁴ Hor. carm. 4, 6, 38; Varro de re rust. 1, 1, 5.

⁶⁵ Wilamowitz (Hellenist. Dichtg. 2, 289) szavai szerint e sorokat nem a hellenisztikus Catullus, hanem az itáliai költő írta. V. ö. Fr. Altheim i. m. 131.

⁶⁶ V. ö. Macrob. sat. III. 5, 7; Fest. ep. p. 5; Varro de lingua lat. V. 85.

tendejének.⁶⁷ A 110 matróna sellisterniuma tehát *szimbólikusan anticipálja* a következő saeculum lefolyását. Ugyanez a szimbolikus anticipatio, az ambarvalia lustrumaktusának lényege is. Az ünnepies körmenet a gazdag termést ígérő vetés körül szimbolizálja a nap és hold pályafutását, az évet, mint kozmikus időszakot. Csak akkor lesz a vetésből gazdag termés, ha az elkövetkező év kozmikus drámáját a kultusz nagyszerű, áhítatot parancsoló színjátékával előre lejátszották.

6.

E magyarázat alapján érthető, miért kellett az egyes lustrumaktusokat periódikusan megismételni. Minden visszatérő lustrumaktus az illető kozmikus periódus szimbólikus anticipatiója volt.⁶⁸

Ha tehát a római polgárság lustruma minden ötödik évben megismételt kultikus cselekmény, teljesen jogos az a feltevésünk, hogy az az idő, amely a két lustrum közé esett, római felfogás szerint éppen olyan kozmikus egység volt, mint az év maga. Ezt az új kozmikus periódust készíti elő minden ötödik évben a lustrum éppúgy, mintahogy az ambarvalia nevű határjárás is a következő kisebb kozmikus időegység, az év anticipatiója volt. A *lustrum condere* kifejezés is arra utal, hogy e kultikus szertartás a következő korszak „alapítása” volt.⁶⁹ A lustrumaktus rituális előírás szerint való pontos végrehajtása garantálja az állam épségben maradását a következő quinquenniumra.⁷⁰ A római quinquennium tehát tényleg kozmikus periódus, mint erre a penteterissel való összehasonlítás alapján is következtettünk.

Nem óhajtunk e dolgozat keretében külön kitérni arra a kérdésre, milyen fontos szerepe volt az ötvenként rendezett lustrumnak a római állam szervezetében. Röviden utalunk csak arra, hogy a quinquennium és a vele kapcsolatos lustrum intézménye Rómában egy ősrégi kultúra öröksége. Ugyanannak az ősrégi kultúrának öröksége, amelynek egyenes folytatása a görögöknél a penteteris intézménye és a penteterikus játékok.

(Frankfurt a. M.)

Szabó Árpád.

Lustrum.

L. Deubner (ARW 33, 112) hat den Erklärungsversuch von C. Koch, der sakrale Umgang in dem Lustrumakt sei die kultische Nachahmung der solaren Umkreisung (Gestirnverehrung 26), mit der Begründung abgelehnt, dass man in diesem Fall die solare Umleuchtung in der Rundprozession des Lustrum konkreter zum Ausdruck hätte bringen müssen; irgendjemand hätte während der Umkreisung die Sonne selbst vertre-

⁶⁷ V. ö. Fr. Altheim, Neue Jahrb. 1932, 142. k.

⁶⁸ Nem szabad természetesen összetévesztenünk a periódikus lustrumokat az időnként rendezett *rendkívüli* lustrumokkal. E rendkívüli lustrumok figyelmet érdemlő csökevényei az eredeti periódikus lustrumoknak. Erre a problémára azonban e dolgozat keretében nem óhajtunk kitérni.

⁶⁹ V. ö. O. Leuze i. m. 77. l.; csak jegyzetben utalok arra, hogy a saeculum lustratiós szertartása is új kozmikus korszakot készít elő. Ezért hasonlítható össze a „saeculum condere” kifejezés a „lustrum condere”-vel.

⁷⁰ *Lustrum felix* és *lustrum infelix*. Ezekre vonatkozólag lásd O. Leuze i. m. 67. k. adatait.

ten müssen. Gegenüber diesem Zweifel Deubners wird hier darauf hingewiesen, dass die römischen Lustrationen *Amburbium* und *Ambarvalia* mit Lichtprozession verbunden waren. Auch nach der Vorschrift der igtuinischen Tafeln muss man bei dem *Lustrum* nicht nur die Opfertiere herumführen sondern auch „Feuer“ herumtragen. In dem *Lustrum* ist also nach unserer Auffassung nicht nur die Kreisbewegung der Sonne sondern auch die solare Umleuchtung kultisch zum Ausdruck gebracht worden. Im weiteren wird noch die Rolle der 12 *fratres Arvales*, die bei dem Fest der *Ambarvalia* die Opfertiere herumführten, eingehender behandelt. Nach der hier vertretenen Auffassung entsprechen die 12 Priester der „leuchtenden Göttin“ (*Dea Dia*) den 12 Monaten des Jahres genau so, wie die 110 *Matronae* an dem *Sellisternium* der augusteischen Säkularfeier die 110 Jahre des kommenden Säkulums vertreten. Die Rundprozession der 12 Brüder mit Opfertieren und Fackeln soll also nach unserer Auffassung den Jahresverlauf dramatisch darstellen. Es wird angenommen, dass dieselbe kultisch-symbolische Dramatisierung des kosmischen Zeitverlaufes auch den Kern des *Lustrum* aktes der römischen Bürgerschaft in jedem fünften Jahr gebildet haben soll. Diese Annahme wird durch die folgende Gedankenreihe gerechtfertigt: Die regelmässige *Lustrum*periode war nach römischer Auffassung immer *quinquennium*. (Gegen O. Leuze, *Zur Gesch. der röm. Zensur.*) Das *lustrum quinquennale* ist eine ebenso alte sakrale Periode, wie das alte aussergewöhnliche *volum quinquennale*. In beiden Fällen entspricht das *quinquennium* der griechischen *Penteteris*. Die *Penteteris* (= halbierte *Enneateris* vgl. Nilsson RE 17, 2, 2387 ff.) wird als eine kosmische Zeiteinheit angesehen. Dieselbe Zeiteinheit, das *Quinquennium* wird in Rom durch das *Lustrum* genau so vorbereitet (vgl. den Ausdruck: *lustrum condere*), wie das Säkulum in augusteischer Zeit, oder wie die *fratres Arvales* den Flurumgang im Mai ausführen um damit die Fruchtbarkeit des Ackerfeldes für die Zeitspanne zu sichern, deren kosmischer Verlauf durch die dramatischen Darstellungen des Kultes symbolisch vorweggenommen wird. Ausführlicher behandelt die hier berührten Probleme der Aufsatz des Verfassers „*Lustrum und Circus*“ der demnächst im Arch. f. Religionswissenschaft erscheint.

(Frankfurt a. M.)

Szabó Árpád.

A „*De fertilitate Hungarica*“ szerzője.

Az esztergomi káptalan könyvtárának *Collectio Batthyana* Cat. X. Sect. 4. a. jelzetű kézirati gyűjteményében található a következő című költemény: *Ode II. de fertilitate hungarica ad magnificium dominum Gregorium Horváth aliter Stansith baronem de Gradez, generosum, pium, doctissimum, benignum, melyet Hegedüs István az Analecta recentiora* (Budapest, 1906) 364 és következő lapjain tett közzé. Magyar fordítása az *Apolló évnegyedes folyóirat* 1937-i második számában e sorok írójától. A költeményt tartalmazó említett kézirat a XVI. század végétől, a XVII. elejétől származik.

A költemény szerzője ismeretlen. Nézetünk szerint *Bocadius János* kassai főbíró, poeta laureatus (1569—1621).

A vers keltkezésének kora mindenesetre *Bocadius* életére esik. *Bocadius* összegyűjtött versei Bártfán, 1599-ben jelentek meg (Poem. Hung. lib. V.) s ezt követőleg *Bocadius* még 22 esztendeig működött, de nyomtatásban kevés latin verse jelent meg. Feltehető, hogy ifjúkori termékenysége után kevesebbet verselt, de nem képzelhető, hogy termékenysége csupán annyira szorult volna, amit „*Salomon Hungaricac*“ című kiadványában (mely *Galeotto Mátyás királyról* szóló művét tar-